Випробування кризою

Євген Головаха

Давно вже не очікував на результати щорічного моніторинґу Інституту соціології НАНУ з такою зацікавленістю, як цього року. Так було хіба що в 1992-му, коли Наталія Паніна провела перше опитування, з якого, власне, і розпочався наш моніторинґ соціяльних змін в Україні. У ті перші місяці незалежности визначалася стартова позиція суспільства на шляху від одного «світлого майбутнього», що виявилося похмурим минулим, – до іншого, де вимальовувалися цілком, здавалося б, реальні орієнтири демократиї, вільної економіки та правової держави. Тоді в масовій свідомості соціологи знаходили багато несподіваного. З одного боку, люди щиро хотіли демократичних змін, а з іншого, – виявилися вкрай здеморалізованими і розгубленими, коли відчули, що ціна за демократичний поступ – надзвичайно висока, і розплачуватися за проґрес мусять майже всі, крім нечисельної політико-економічної верхівки. Майже десятиліття тривало погіршання соціяльно-економічного становища держави та психологічного стану її громадян. На рубежі сторіч з'явилися перші ознаки підйому: кращали економічні показники, а разом із ними соціяльне самопочуття людей. Так тривало до жовтня 2008 року. Грім пролунав, як завжди, несподівано – перехреститися не встигли. Падіння макроекономічних показників виявилося таким стрімким, що численні апокаліптичні пророцтва почали сприйматися як зовсім близькі і цілком здійсненні. Саме тому сьогодні дуже важливо розуміти ступінь впливу світової економічної кризи на свідомість і психологічний стан громадян України – країни, яка опинилася на одному з перших місць у світовому рейтинґу країн, що постраждали від кризи. Чи є у громадян «найураженішої» держави внутрішні соціяльно-психологічні ресурси, щоби протидіяти неґативному впливові кризи на їхній спосіб життя та соціяльне самопочуття?

Колись іще давніше мені випало брати участь в опитуванні «Спосіб життя радянської людини». Був 1982 рік – завершувалася брєжнєвська епоха тотального дефіциту, нескінченних черг, низької якости товарів і послуг, закритих кордонів і... масових позитивних оцінок наявної ситуації! Судячи з того опитування, більшість мешканців України (як і всіх «радянських республік») була задоволена своїм життям. Через декілька років оцінки змінилися на протилежні, і в атмосфері масового неґативізму мало знайшлося охочих рятувати комуністичну наддержаву від розвалу. Зрозуміло, сучасна українська держава живе не за тими законами, які призвели до загибелі «світовий оплот комунізму». Проте драматичну зміну масових настроїв, думок і оцінок у кожному разі слід сприймати як свідчення реальних соціяльних загроз, аж до загрози для безпеки країни. Про небезпеку для цілісности і суверенітету країни, пов'язану з сучасною кризою, сьогодні з офіційних трибун і в засобах масової інформації говорять багато українських політиків і публіцистів. Говорять і про масову політичну апатію, загальне розчарування, втрату довіри до влади й опозиції. Окремі дані останніх оперативних опитувань громадської думки показують те ж саме. Довіра до влади сьогодні впала на рекордно низький рівень, більшість громадян України тією чи тією мірою безпосередньо постраждали від економічної кризи і вкрай неґативно ставляться до політичних чвар останніх місяців.

Примара катастрофи, здавалося б, стає дедалі виразнішою. Логіка катастрофічного сценарію розвитку подій виглядає так: поглиблення економічної кризи та політичний хаос нагорі, незадоволеність, песимізм і масові акції протесту знизу призводять до економічної недієздатности країни та її цілковитої залежности від зовнішніх впливів. Спільними зусиллями верхів і низів Україна опиняється впритул до розвалу і фактичної втрати незалежного статусу.

Світлина Олександра Прилепи (Запоріжжя) / УНІАН

Що стосується верхів, то це окреме питання. Український політичний істеблішмент чимось схожий на унікальний астрономічний об'єкт – чорну діру. Вона здатна в необмеженій кількості поглинати матерію, що потрапляє в поле її впливу, але дізнаватися про присутність чорної діри в космічному просторі астрономи мусять тільки за непрямими даними. Проте й непрямі свідчення про політичну активність влади та опозиції спричиняють цілком обґрунтовану стурбованість громадськости. Проблема дієздатности політиків в умовах економічної кризи, на жаль, стає щодалі актуальнішою. А це означає, що перспектива України як держави та суспільства щораз більше залежить від здатности саме пересічних громадян протистояти кризі.

Наприкінці минулого року неґативні настрої набули такої сили, що цілком природньо було очікувати суттєвого погіршання показників соціяльного самопочуття та стрімкого поширення у масовій свідомості готовности до соціяльного протесту. Чи справді таке сталося, можна дізнатися завдяки моніторинґовому дослідженню Інституту соціології НАНУ, цього разу здійсненого в квітні, коли вже доречно було підводити підсумки впливу кризового півріччя на стан масової свідомости (1800 опитаних репрезентували доросле населення України). Як на мене, отримані дані виявилися досить важливими для розуміння сучасного стану та перспективи розвитку українського суспільства.

Таблиця 1

Динаміка оцінок матеріяльного стану сім'ї (2002–2009), %

Визначте матеріяльний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:	2002	2004	2006	2008	2009
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	3,1	1,7	0,5	0,8	0,6
Не вистачає харчів – інколи голодуємо	9,6	5,9	4,0	3,0	3,3
Вистачає лише на харчі	49,3	42,0	35,5	32,6	34,9
Вистачає загалом на прожиття	23,5	32,4	36,2	37,9	37,2
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	13,9	15,7	20,7	18,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	2,1	3,6	3,8	4,4
Живемо у повному достатку	0,3	0,6	0,3	0,4	0,6
Не відповіли	0,6	1,4	4,2	0,7	0,2

Аналіз ситуації почнемо з динаміки показників, що свідчать про рівень життя та соціяльне самопочуття. Саме ці базові показники, а не мінливі настрої, насамперед свідчать про реальні антикризові соціяльні ресурси. Перші достатньо оптимістичні висновки можна зробити за відповідями громадян України на запитання про матеріяльний стан сім'ї (таблиця 1).

Людей, яким загалом вистачало коштів на життя цього року, практично не поменшало порівняно з минулим. І це попри інфляцію, скорочення виробництва та погіршання ситуації на ринку праці. Отже, перша хвиля кризи принципово не позначилася на матеріяльному стані людей. Чи свідчить це про наявність певного прихованого ресурсу, накопиченого за останні роки економічного зростання? Можливо, лише вчасна виплата зарплати й пенсій (три чверті опитуваних відповіли, що затримок не було) підтримує минулорічний рівень самооцінок рівня життя. До підвищених темпів інфляції українці давно вже звикли. А от банківська криза стала для людей несподіванкою. Та якщо врахувати, що більшість населення не мала значних заощаджень, постраждалими від негараздів у кредитно-фінансовій системі виявилися переважно представники так званого «середнього класу», до якого в Україні належать, за різними підрахунками, 15–20% населення. До речі, неприємна новина для банкірів та урядовців: суттєво поменшала довіра до банківської системи (таблиця 2).

Той факт, що майже подвоїлася питома вага тих, хто не довіряє банкам, потребує надалі послідовної та дуже виваженої фінансової політики. Ще одного сплеску недовіри вітчизняна банківська система може не витримати, втративши переважну більшість вкладників. Наслідки можуть бути руйнівними і для громадян, і для банків. Тоді нам уже справді може загрожувати повернення до часів «печерного капіталізму», коли гроші треба було ховати не тільки від грабіжників, а й від фінансових установ, головною метою яких були надприбутки за рахунок ошуканих вкладників.

І все-таки, здається, є підстави стверджувати, що соціяльні ресурси подолання кризи є вагомішими за своєчасно отримані зарплати й пенсії (хоча й цей чинник неабияк впливає на впевненість людей у дієздатності держави). Йдеться про показники соціяльного самопочуття.

Таблиця 2

Розподіл відповідей громадян України на запитання «Якби у Вас несподівано з'явилася велика сума грошей, де Ви захотіли б її зберігати?», %

	2002	2004	2005	2006	2008	2009
У державному українському банку	8,0	11,3	21,1	21,1	19,4	6,9
У комерційному українському банку	3,2	5,2	6,4	6,7	7,8	2,7
У банку за кордоном	16,6	14,8	13,9	15,8	16,1	6,7
Ніяким банкам не довірив би, шукав би інший спосіб зберігати свої гроші	50,2	50,4	39,5	39,0	39,5	64,5
Інше	6,5	6,2	7,6	5,8	5,7	4,0
Важко сказати	15,2	12,1	11,3	11,6	11,5	14,6
Не відповіли	0,4	0,0	0,1	0,1	0,0	0,4

Це узагальнений індикатор реакції населення на соціяльні перетворення. Люди підтримують зміни в суспільстві, сподіваючися поліпшити своє становище в ньому, тому інтеґральна оцінка сприйняття власного добробуту є вирішальним критерієм визначення їх позитивної чи неґативної спрямованости. Вимірюючи соціяльне самопочуття, орієнтуватися треба не на ситуативні емоційні стани, зумовлені сплесками й падіннями суспільних настроїв, а на самооцінку рівня задоволення основних соціяльних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціяльних благ, їх виробництва й розподілу. Чим дужче людина відчуває брак певних соціяльних благ, тим гіршим є її соціяльне самопочуття. Такий підхід до вимірювання одного із найважливіших показників благополуччя людей дає змогу здійснювати різнопланову оцінку того, як людина сприймає своє становище в суспільстві, й водночас уникнути небезпеки вимірювання ситуативних емоційних станів. Діяпазон шкали соціяльного самопочуття, яку розробила Наталія Паніна у співпраці з автором цієї статті, коливається у межах від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль), нижче якого перебувають показники неґативного рівня задоволення потреб. Для визначення загального рівня соціяльного самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вищі за 43 бали – високий.

2004 року включно воно жодного разу не перевищило 36 балів, що свідчило про назагал несприятливе самопочуття людей у суспільстві. Найгірший показник зафіксовано 1998 року, потім ситуація дещо поліпшилася: від 1998 до 2003 року значення для населення України збільшилося несуттєво – з 33,7 до 35,5 бала. І лише у 2004 році вперше сталося досить відчутне зростання рівня соціяльного самопочуття – до 37,3 бала. Принциповим моментом в оцінюванні цієї зміни ІІСС був той факт, що вперше рівень соціяльного самопочуття для населення України перевищив 37 балів, тобто подолав нижню межу, яка відокремлює людей із поганим самопочуттям від тих, хто потрапляє до категорії осіб із середнім рівнем соціяльного самопочуття. У 2008 році індекс соціяльного самопочуття наблизився до позначки 40 балів (39,6). Це означало, що питома вага громадян України, яким бракувало соціяльних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто не відчував їх нестачі. І головне: цьогорічний показник ІІСС проти минулого року хоча й зменшився, але несуттєво (38,9).

Про стан соціяльного самопочуття населення України у різних сферах життєдіяльности свідчать дані, наведені у таблиці 3, де сучасну ситуацію зіставлено з результатами опитування щодо недостатности соціяльних благ у 1998 році (коли було зафіксовано найнижчий показник ІІСС), та 2008 року, коли цей показник досяг найвищої позначки за всі роки спостережень.

Таблиця 3

Відсоток громадян України, котрі зазначили, що їм бракує певних соціяльних благ (1998, 2008, 2009), %

Чого із переліченого Вам бракує?	1998	2008	2009
Уміння жити за нових суспільних умов	45,5	34,9	34,2
Здоров'я	56,8	45,8	46,1
Належної роботи	54,8	37,0	42,0
Необхідного одягу	46,6	21,0	20,2
Гарного житла	39,4	34,1	31,1
Сучасних економічних знань	44,2	38,2	36,1
Упевнености у власних силах	33,5	29,7	27,9
Необхідної медичної допомоги	62,8	48,4	50,7
Модного та гарного одягу	48,7	32,3	32,2
Необхідних меблів	37,6	27,0	24,4
Сучасних політичних знань	33,6	27,5	23,8
Рішучости в досягненні своїх цілей	31,1	27,2	26,7
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	52,4	48,4	48,8
Можливости повноцінно проводити відпустку	68,0	53,6	55,8
Можливости мати додатковий заробіток	55,6	41,0	47,2
Можливости купувати найнеобхідніші продукти	60,6	32,2	32,4
Ініціятиви і самостійности у розв'язанні життєвих проблем	24,5	22,4	22,0
Повноцінного дозвілля	53,3	44,1	43,7
Можливости працювати із повною віддачею	44,5	27,1	29,8
Можливости харчуватися відповідно до своїх смаків	77,2	48,9	52,5

У 1995 році, коли методику вимірювання соціяльного самопочуття вперше ввели в інструментарій соціологічного моніторинґу, значення інтеґрального індексу соціяльного самопочуття (ІІСС) для населення України загалом становило 35,1; до

Порівнюючи окремі аспекти вимірювання соціяльного самопочуття найгіршого (1998) та найкращого (2008) років, насамперед слід звернути увагу на відсотки людей, котрі зазначили, що їм бракує «можливости харчуватися відповідно до своїх смаків», «модного та гарного одягу», «можливости повноцінно проводити відпустку», «повноцінного дозвілля». Недостатність цих благ, характерних для середнього класу, за десять років зменшилася принципово, що свідчить про реальні зміни у соціяльно-класовій структурі суспільства. Суттєво скоротилася й питома вага людей, які перебувають у великій матеріяльній скруті, не маючи змоги придбати найнеобхідніші продукти, одяг та меблі. Дуже важливим показником десятирічної позитивної динаміки соціяльного самопочуття виявилося значне зменшення питомої ваги людей, що не мали належної роботи, можливости працювати з повною самовіддачею та додатково заробляти. Поліпшення цих показників свідчило про поступове подолання економічної кризи перехідного періоду. Останніми роками нова економічна система надавала вже більшості громадян України можливості повноцінного працевлаштування. Менш динамічно змінювалися показники задоволеності соціяльних потреб у правовому захисті

Таблиця 4

Розподіл відповідей громадян України на запитання «Як Ви вважаєте, до 2020 року покращає чи погіршає ситуація у нашій країні та у світі?», %

	В Україні	У світі
Помітно покращає	6,3	9,1
Покращає	43,9	48,2
Не зміниться	28,2	26,5
Погіршає	17,7	13,8
Помітно погіршає	3,9	2,4

та забезпеченні людей сучасними політичними й економічними знаннями. Ще й досі близько половини громадян України відчувають недостатність юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів, і ситуація майже не змінилася порівняно з 1998 роком.

Що ж сталося протягом останніх кризових місяців? Хоч як дивно, на перший погляд, – нічого принципового. Більш-менш суттєвим виявилося лише погіршання можливости отримати належну роботу та додатково заробляти. Те, що стало гірше з роботою, зрозуміло, якщо взяти до уваги темпи падіння виробництва останніх місяців. Вразило інше: не побільшало тих, кому бракує вміння жити за нових суспільних умов і можливости купувати найнеобхідніші продукти. Тобто криза не тільки не відкинула суспільство до часів, коли головною метою більшости населення було фізичне виживання, вона не змінила уявлення людей про їхню здатність жити в теперішніх умовах. Отже, перше випробування на міцність суспільство витримало – соціяльне самопочуття майже не змінилося, попри численні макроекономічні негаразди, викликані кризою.

Що ж далі? Як громадяни України сприймають перспективу подолання кризової ситуації? Це запитання актуальне майже для всіх (лише 4% відповіли, що фінансово-економічна криза їх не заторкнула). Висловлюючи свої думки з приводу термінів виходу з кризи, переважна більшість очікує цього не раніше, ніж за два роки. Тому й прогнози на найближче май-

О. А. Даниленко

Язык конфликта в трансформирующемся обществе:

от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей

Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2007

Монографію Оксани Даниленко присвячено дослідженню соціяльних і культурних процесів у сучасній Україні, а також визначенню характеристики мови конфлікту в умовах сучасних соціяльних змін. Авторка застосовує лінґвоконфліктологічний підхід у вивченні формування соціокультурної ідентичности. Україну розглянуто як Пограниччя: у вузькому розумінні – як пограниччя Центрально-Східної Европи, але також і в широкому розумінні – як простір, у якому трансформуються культурні зразки, норми поведінки, система цінностей тощо. Дослідниця вказує на своєрідність прояву конфліктности у трансформованому суспільстві, що, своєю чергою, вимагає соціологічного вивчення мови конфлікту в умовах соціяльних змін. Тобто вона шукає відповідей на загальні питання: як виміряти конфліктний потенціял соціяльних трансформацій у сучасній Україні? як визначити вектори соціяльних змін?

Книжку можна умовно поділити на дві частини. Перша має методологічне призначення, її присвячено теоретичній розробці лінґвоконфліктологічного методу, а також визначенню основних аспектів методики вивчення мови конфлікту. Авторка, зокрема, розглядає методологічні проблеми та особливості дослідження конфліктів у суспільствах, які зазнають трансформацій, аналізує лінґвоконфліктологічні практики інтерпретації текстової інформації. Окреслюючи характеристики мови конфлікту, зауважує, що вона виступає в двох аспектах – як засіб комунікації та як засіб інтерпретації, а також може бути використана як дослідницький код, що дозволяє вийти на вимірювання ідентичностей і формування їх конфліктного потенціялу.

У другій частині книжки, що має назву «Від конструювання історії – до формування нових ідентичностей в умовах пострадянських трансформацій», авторка пропонує інтерпретацію емпіричних даних власного лінґвоконфліктологічного дослідження. Воно показує особливості процесу конструювання ідентичности на порівнянні підручників з історії СССР, Росії, України та Білорусі, а також проблемно-орієнтованих інтерв'ю, проведених у Харкові, Львові, Києві та Криму.

Дмитро Шевчук

Елена Грицай, Милана Николко
Украина:
национальная идентичность в зеркале Другого

Вильнюс: Европейский государственный университет, 2009

Дві дослідниці, кожна у своїй частині спільної книжки, аналізують різні аспекти становлення в Україні національної ідентичности, а також символічне представлення Іншого в цих процесах. Авторки звертають, зокрема, особливу увагу на «політизоване конструювання національної ідентичности», аналізують формування образів «героїв» нації, а також розглядають основні аспекти самоідентифікації сучасного українця.

Мілана Ніколко цікавиться передусім теоретичними аспектами конструювання нації та аналізує основні філософські, соціологічні, політологічні та інші концепції Іншого, його ролі в процесі ідентифікації та самоідентифікації індивіда. Крім того, вона ставить перед собою мету прослідкувати динаміку культурних і політичних змін в Україні, що відображені в повсякденних комунікаціях. Досліджуючи особливості та суперечності політичних і культурних відносин в Україні, а також на пострадянському просторі загалом, зауважує, що вони яскраво втілюються в фігурі Трикстера. Також особливу увагу авторка звертає на роль етнічного анекдоту для сублімації аґресії, викликаної наявністю Іншого, та для внутрішньої єдности групи. Дослідження завершується аналізом проблеми формування національного капіталу та солідарности в Україні.

Олена Грицай зосереджується передусім на політичних аспектах формування національної ідентичности в сучасній Україні, зокрема визначає такі поняття, як «національна ідея», «національний проєкт», «національна ідеологія». Протиставляючи патріотичні та націоналістичні почуття, авторка досліджує можливості конструювання національної ідентичности на їх основі. Важливим аспектом цього дослідження є також залучення до аналізу основних політичних проєктів сучасної України, здійснення типізації політтехнологій, що їх використовують політичні актори для творення власного іміджу, та оцінка їх впливу на формування загального проєкту України. Звертаючися безпосередньо до проблем конструювання ідентичности, авторка розглядає їх в аспекті значимости Іншого для самоідентифікації українців.

Загалом дослідниці усвідомлюють, що їхня праця ставить більше запитань, аніж дає відповідей. Тому засадничі проблеми національної ідентичности та шляхів її формування в сучасній Україні далі залишаються відкритими.

Дмитро Шевчук

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання «Чого більше було у Вас за останні роки – здійснених надій чи розчарувань?» (2002, 2009), %*

	Більше було здійснених надій		Більше було розчарувань	
	2002	2009	2002	2009
У забезпеченні матеріяльного стану родини	21,3	18,5	60,4	52,7
У працевлаштуванні й роботі	31,4	25,3	39,9	35,0
В освіті, оволодінні необхідними знаннями	32,8	24,7	26,3	20,5
У зміцненні здоров'я	23,3	19,0	51,6	47,5
У відносинах із близькими людьми	71,1	54,8	11,5	15,1
У відносинах з іншими людьми (колеґами, знайомими, сусідами)	73,6	45,7	7,6	13,2
У відпочинку, улюблених заняттях на дозвіллі	32,8	23,3	33,9	35,9
У духовному житті (прилученні до релігії, мистецтва, самовдосконаленні)	32,8	21,8	20,4	15,1
В участі у громадському житті	18,0	10,7	25,1	22,4

* У таблиці не враховано тих, що не визначилися з відповіддю

бутнє переважно песимістичні. Але так було й до кризи. Українці взагалі оптимістичніше дивляться на віддалену перспективу своєї країни, ніж на найближчу. І добре, що вони не втрачають стратегічного оптимізму за часів кризи. Про це, принаймні, свідчать відповіді на запитання про майбутнє України та світу (таблиця 4).

Отже, перспектива України оцінюється відповідно до світових змін, які сприймаються переважно з помірканим оптимізмом. Пригадую моніторинґове опитування 2000 року, коли українці оцінювали перспективу розвитку людства та своєї країни на нове століття. І тоді оптимісти переважали. Цей нездоланний оптимізм, як на мене, є головним ресурсом нашої країни, бо давно вже доведено, що більше шансів пережити скруту завжди має не сильніший, а оптимістичніший. Саме тому соціологи завжди уважно придивляються до показників, що віддзеркалюють баланс надій та розчарувань людей. Співвідношення зреалізованих надій і розчарувань є одним із ключових показників соціяльної адаптованости людей до нових суспільних обставин. Переважання розчарувань в основних сферах життя суспільства означає масове відчуження – сприйняття держави та суспільства як чужого і багато в чому ворожого середовища. Дані, отримані в опитуваннях 2002 та 2009 років, виявляють неоднозначну картину (таблиця 5).

Абсолютне переважання розчарувань спостерігається в сферах матеріяльного забезпечення життя сім'ї і зміцнення здоров'я, відносне переважання – в сферах працевлаштування і участи в суспільному житті, певний паритет розчарувань і зреалізованих надій в сферах освіти, дозвілля і відпочинку. Явне переважання зреалізованих надій – у соціяльному мікросередовищі (у взаєминах із близькими, друзями, сусідами, колеґами). З цього виходить, що масові розчарування в одних сферах життя частково компенсуються зреалізованими надіями в інших. Через це соціяльна розчарованість не сягає критичного рівня, який засвідчив би стан масової соціяльної дезадаптації. Так було у минулому, так є й тепер. Суттєво змінилася порівняно з даними семирічної давнини лише здатність людей до категоричних оцінок: поменшав відсоток як розчарованих, так й тих, чиї надії здійснилися. Але принциповим для оцінки людських ресурсів подолання кризи є те, що не бачимо розповсюдження життєвих розчарувань. Розчарованих зараз навіть менше, ніж було кілька років тому. А от що справді бачимо, так це масову розгубленість, яка почалася ще на початку пострадянської трансформації та посилилася внаслідок сучасної кризи. Люди відчувають наявність внутрішніх ресурсів, потрібних на подолання кризи, але не бачать реальних шляхів її подолання, насамперед не бачать тих політичних лідерів, які демонстрували би здатність ці шляхи відшукати.

Чи вірогідні за цих обставин масові акції соціяльного протесту? На мою думку, соціяльна база протесту проти дій влади в умовах сучасної економічної кризи є. Від кризи постраждали насамперед соціяльно активні категорії людей: значна частина зайнятих кваліфікованою фізичною працею; середній клас, який останніми роками жив на кредити; підприємці, що втратили прибутки; молоді фахівці, яким сьогодні важче знайти роботу, яка задовольнятиме їхні вимоги. Але сьогодні українці, попри суттєве погіршання умов життя, не вдаються до масових акцій соціяльної непокори. Незадоволення, справді, є. Але, як свідчать дані нашого моніторинґу, ці настрої суттєво почали гіршати ще торік. І багато в чому це пов'язано з оцінкою ефективности діяльности влади – велике розчарування почалося раніше. А економічна криза докинула хмизу в багаття масової незадоволености станом справ у країні. Що найбільше непокоїло людей минулого року? Різке зростання цін і можливість залишитися без роботи. Те саме турбує людей і тепер. Узагалі українці дуже незадоволені життям – найменше задоволені серед усіх европейців. Це вже вдруге засвідчує «Европейське соціяльне дослідження», яке Інститут соціології НАНУ разом із соціологами 25 країн Европи проводить раз на два роки. До того ж, переважна більшість громадян України вважають своє суспільство несправедливим. Чи не призведе масова невдоволеність і загострене відчуття соціяльної несправедливости до потужних акцій соціяльного протесту, здатних здестабілізувати суспільство й поглибити сучасну кризу до катастрофічного стану? За даними моніторинґового опитування 2009 року, переважна більшість громадян України вважають, що краще перетерпіти кризову ситуацію та будь-що зберегти мир і злагоду, не вдаючися до насильницьких дій. Одночасно протестні акції без застосування насильства теж підтримує переважна більшість (таблиця 6).

Таблиця 6

Ставлення громадян України до протесту проти погіршання умов життя (квітень 2009), %

Як краще вчинити в разі погіршання умов життя?	Не згоден	Радше не згоден	Радше згоден	Згоден
Перетерпіти й будь-що зберегти мир і злагоду	16,3	20,5	38,7	24,5
Активно протестувати, але без застосування насильства	8,1	17,8	48,1	46,0
Для зміни ситуації можна застосувати і насильство	57,2	28,7	9,2	4,9

Отже, бажання активно протестувати є, але за умови збереження миру та злагоди у державі. За роки незалежности лічені відсотки громадян України підтримували нелеґітимні акції, пов'язані з пікетуванням державних установ, несанкціонованими мітинґами та демонстраціями, захопленням будинків і створенням незаконних озброєних формувань. Це узгоджувалося і з незначною підтримкою політичних сил, що висували екстремістські гасла. Але цього року ситуація дещо змінилася. Радикально налаштованих людей побільшало. Про це свідчать дані відповіді на запитання про підтримку різних акцій соціяльного протесту (таблиця 7).

Отже, загальний потенціял протесту підвищився. Але щоб цей потенціял зреалізувався у масових протестних акціях, потрібні дві передумови: 1) масовий психологічний стан відчаю; 2) наявність достатньо потужної політичної сили, зацікавленої в організації протестних акцій. Масового відчаю сьогодні ще нема. Про це, принаймні, свідчать результати досліджень самооцінок рівня життя, соціяльного самопочуття та уявлень про майбутнє суспільства. Криза тільки-но почалася, і люди ще сподіваються пристосуватися до нових умов життя, маючи досвід виживання, набутий у 90-х роках, коли ситуація була гірша.

Окремі стихійні акції не загрожують суспільству серйозними наслідками. Про масові протестні заворушення

Таблиця 7

Готовність громадян України до участи у різних акціях соціального протесту, %

У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстояти свої права Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі готові взяти в них участь? (Відзначте всі годящі відповіді)	1998	2008	2009
Участь у виборчих кампаніях	15.4	25.7	18.1
Збирання підписів під колективними петиціями	16.9	25.4	26.0
Законні мітинґи і демонстрації	22.4	24.7	28.5
Погрожування страйком	9.1	5.4	9.6
Бойкот (відмова виконувати рішення органів влади)	7.5	6.1	8.6
Несанкціоновані мітинґи і демонстрації	4.4	2.6	5.0
Незаконні страйки	2.5	1.7	3.8
Голодування протесту	3.4	2.1	4.4
Пікетування державних установ	7.7	7.3	11.7
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	2.0	1.7	3.7
Творення незалежних від президента та уряду збройних формувань	2.7	1.3	1.8
Інше	1.2	0.9	0.6
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоби я взяв у ньому участь	29.8	34.1	34.4
Важко сказати	30.5	17.3	19.0
Не відповіли	0.2	0.0	0.0

можна говорити, коли є достатній потенціял протесту і з'являється досить потужна політична сила на чолі з харизматичним лідером. В Україні такої політичної сили сьогодні я не бачу. Нині політичний істеблішмент уперше за останні 17 років перебуває у тому стані, що й більшість населення. На демонтаж радянської системи та соціально-економічну кризу 90-х років минулого століття масові верстви та істеблішмент реаґували порізному. Пристосування більшости населення до нових соціяльних умов супроводжувалося аномійною здеморалізованістю, позаяк активна («елітарна») меншість пристосовувала ситуацію «під себе» завдяки цинізму, і чим гірша тоді була ситуація, тим виразніша була цинічна реакція. До речі, в 90-ті роки ми з Наталією Паніною показали, що чим демократичніше, чим проринковіше була налаштована людина, тим більше вона виявляла соціяльного цинізму – готовності злегковажити моральними нормами регуляції соціяльного життя. Така життєва позиція властива насамперед «сильним світу цього», що не може не викликати масового обурення. На моє переконання, легітимні акції масового протесту необхідні для обмеження владного свавілля та безвідповідальности. Адже влада не може постійно відчувати свою безкарність. Сьогодні ситуація змінилася. Стан розгублености, властивий масовим верствам, починає охоплювати й чималу частину політичної еліти. Про це насамперед свідчить її непослідовна політика, фактично проти своїх інтересів. Результат бачимо у перманентній політичній кризі, але це не лише результат для неї самої, це результат для усього суспільства. Такі непослідовні кроки, спричинені розгубленістю, призводять до політичного радикалізму. У ситуації розгублености центристських політичних сил як стабілізаційного чинника політичного життя суспільства зростатиме вплив правого та лівого радикалізму.

Останнім часом ми чуємо від політиків багато пропозицій, які не відповідають суті того, що відбувається у суспільстві: наприклад, зібрати Конституційну асамблею або призначити одночасні президентські, парламентські та регіональні вибори. Тобто одним махом закріпити в суспільстві масову розгубленість, бо вона неминуче відіб'ється в електоральних преференціях. І ми матимемо всі гілки влади, що відповідатимуть стану розгублености, а не здоровому глуздові виборців. Багато таких пропозицій. Сьогодні дуже важко робити прогнози. Ще чотири роки тому я міг прогнозувати, що великі надії на нову владу скінчаться великими розчаруваннями. Сьогодні ці розчарування потужно впливають не тільки на масову свідомість, але й на свідомість тих, хто керує країною. Невизначеність, розгубленість провідних політичних сил зумовлює невизначеність їхніх дій. Упевнено стверджувати можна лише одне: радикалізація суспільства в такій ситуації є неминучою й оприявниться вона не лише в Тернопільській області, це поступово стане загальноукраїнською проблемою. Вона потребуватиме виважених рішень, яких годі чекати від політиків, які не здатні виробити чітку стратегію навіть у не кризовій ситуації.

За таких умов підставою сподіватися «некатастрофічного» сценарію є те, що розгубленість влади може сприяти появі не лише формальних, а реальних громадських організацій, які допоможуть поступово подолати залишкову патерналістську психологію. Сучасну українську ситуацію фатальною я не вважаю (хоча певні ознаки катастрофічного розвитку подій є), зокрема ще й тому, що українська влада має одну велику перевагу: вміння керувати ситуацією у так званому «ручному режимі», постійно реаґуючи на ситуативні виклики, що надходять від суспільства. Це дуже важлива риса – вміння вдаватися до оперативних рішень, що пом'якшують ситуацію. Отже, якщо поглиблення світової кризи не триватиме роками, якщо Україна має шанс за рік чи два з цієї кризи вийти, то можна сподіватися, що ця криза виконає ту функцію, яку виконують усі кризи – очищення та оздоровлення суспільства.

Я думаю, що й політична криза останніх років подіяла на суспільство непогано. Українці стали заполітизованими під час помаранчевої революції – тоді відбулася надмірна «кольорова» диференціяція політичних поглядів. І регіональна ідеологічна конфронтація стала майже антагоністичною, майже неподоланною. Надто великою була емоційна напруженість у стосунках між людьми з різною ідеологією. А тепер бачимо загальне розчарування. Дехто називає це політичною апатією. Я так не сказав би. Це просто нормальне ставлення до політики, без зайвих емоцій, із раціональним підходом. Політичний вертеп останніх років корисний ще й тим, що він дискредитує багато ще в чому радянські методи управління державою, економікою. До того ж, наше суспільство є ще дуже традиційним, воно ще дуже несучасне. Чому в нас так повільно відбуваються зміни? Бо ми ще дуже великі традиціоналісти: від патріярхальної родини до непотизму на найвищих щаблях влади. Поступово в суспільстві має з'являтися упевненість, що це вже не забезпечить нормального життя, що потрібні зміни. Хочеться сподіватися, що політики усвідомлять необхідність суттєвих змін, навіть, якщо це розуміння буде спричинене їхньою розгубленістю та відчуттям, що вони не знають, як далі керувати країною. □

Д. В. Карев

Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в.:

в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев

Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2007

Монографія білоруського дослідника Дмітрія Карєва втілює досить амбітний науковий проєкт – дослідити проблеми становлення білоруської національної історіографії («текст» в авторському розумінні) у зіставленні з аналогічним процесом у межах української історичної науки («контекст») і самоусвідомлення білорусів та українців періоду модерного націотворення кінця XVIII – початку 20-х років XX століття. Такий порівняльний підхід виглядає повністю виправданим, адже обидва народи перебували під доволі подібним імперським тиском і вирішували спільні завдання як у сфері ідентифікації, так і щодо формування нової якости власного історичного знання. До того ж автор демонструє справді фахове розуміння цих складних процесів. Він розглядає їх відповідно до реальної альтернативної історіографічної ситуації, коли за «право на життя» змагалися не тільки білоруська та українська національні парадигми, а й провідні, силою політичних чи культурних обставин, «річпосполитські», «західнорусистські», «спільноруські», «литовські» та інші інтелектуальні та ідеологічні конструкти.

Карев слушно наголошує випереджувальний розвиток української історичної науки та її стимуляційний вплив на становлення білоруської історіографії. Серед причин цього явища автор виокремлює: якість української національно-орієнтованої інтелектуальної еліти, вищий рівень економічного розвитку, оптимальнішу етносоціяльну структуру населення, мережу університетів, наявність другого національного центру – «галицького П'ємонту», кращу динаміку національного руху, у тому числі й на Наддніпрянщині, наявністю історичної державно-політичної традиції.

Дослідник запропонував низку новацій в осмисленні історіографічного процесу. До них можна зарахувати: виділення політичного чинника впливу як визначального, врахування особливостей становлення еліт та інтелігенції обох народів, показ конкуренції між різними напрямами історичного знання, формулювання власної схеми періодизації історіографічного процесу тощо. Важливою науковою сентенцією є показ потужного націотворчого потенціялу як української, так і білоруської історичної науки на різних етапах їх становлення. У монографії проаналізовано творчий шлях, наукові здобутки, вплив на розвиток історіографічного процесу величезної кількости істориків. Приваблює в книжці, зрештою, і вишукано академічний стиль викладу матеріялу.

Характерною особливістю монографії є звернення до дискусійних питань. Скажімо, доволі контраверсійними видаються тлумачення наслідків входження Білорусі та Правобережної України до складу Російської імперії (особливо у контексті посилення полонізаційних процесів), теза про «недалекоглядність» лібералізму Алєксандра I тощо.

Дещо несподіваним для монографії такого рівня виглядає те, що автор беззастережно використовує анахронізми на кшталт «дожовтневий період», «дворянська» або «буржуазна історіографія», «дворянсько-монархічний історик», «монархісти-історики», «епоха капіталізму». Зустрічаються й окремі помилки у відтворенні прізвищ та імен істориків і діячів національного руху, особливо українських (Харлампович, Бачинський, Біднов).

Врешті-решт, існування такої книжки породжує певне інтелектуальне невдоволення тим, що досі немає подібної праці, написаної з української перспективи. Маємо певний парадокс – попри випереджувальний розвиток української історичної науки, у тому числі й її національної парадигми, не кажучи вже про значно потужніше українське націоусвідомлення, порівняльні студії базуються на помітно слабшому контраґенті – білоруському. Отже, слово за українськими істориками.

Віталій Масненко